

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՐԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Պատմ. գիտ. գծի թիվ 10. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Վերջին երկու տասնամյակներում Անգլիայում լույս տեսան հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված մի քանի աշխատություններ, որոնցում զգալի տեղ է հատկացված Հայկական հարցին ու հայկական շարժերին: Դրանցից հատուկ ուշադրության արժանի են հայտնի կովկասագետ, Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսոր Դեվիդ Մարշալ Լենգի երկու գրքերը՝ «Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան» ու «Հայերը աքսորյալ ժողովուրդ»¹ և Քրիստոֆեր Ուոքերի «Հայաստան. ազգի գոյատևումը» վերնագրով աշխատությունը²:

XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի իրադարձությունները Թուրքիայում առավել հանգամանորեն հետազոտում է երիտասարդ պատմաբան Ք. Ուոքերը վերահիշյալ իր գրքում, որն աչքի է ընկնում սկզբնաղբյուրների ու մասնագիտական գրականության լայն ընդգրկումով: Հեղինակը գիտական շրջանառության մեջ է դրել Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության³ ֆոնին օֆիսի արխիվում պահվող մի շարք արժեքավոր փաստաթղթեր:

Շարադրելով 1915 թ. գենոցիդի նախապատմությունը, հեղինակը մերկացնում է ազգային հարցում սուլթանական կառավարության վարած խաղաղ քաղաքականությունը, ցույց տալիս, թե ինչպիսի միջոցներ էր նա գործադրում Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգաբնակչության միատարրությունը վերացնելու, երկիրը բաժան-բաժան անելու գործում: Հենվելով Մուշ քաղաքում անգլիական հյուպատոս Բրանտի զեկուցագրի վրա, որտեղ ասվում էր, որ «ամբողջ Մշո դաշտում մահմեդական գյուղացիությունը ո՛չ մի տեղ մի իսլամական ված չէ հայերի հետ», Ուոքերը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի հետևողականությամբ էին սուլթանական իշխանությունները նոսրացնում Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությունը, այնտեղ տեղափոխելով թուրքերին, քրդերին ու թուրքմեններին և մահմեդականներին հրահրելով քրիստոնյա հայերի դեմ⁴:

Անգլիական որոշ պատմաբաններ, հենվելով թուրքական պաշտոնական տեսակետի վրա, արևմտահայության վիճակը ներկայացնում են որպես համատարած բարեկեցություն, փաստարկելով, թե հայ վաճառականներն ու դրամատերերը հույների և հրեաների հետ միասին իրենց ձեռքում էին պահում կայսրության մայրաքաղաքի՝ Կոստանդնուպոլսի ողջ առևտուրն ու ֆինանսները: Այս վարկածի օգտին մյուս փաստարկն այն է, որ հպատակ բոլոր ժողովուրդներից հենց հայերն էին Թուրքիայի կողմից արժանացել «հավատարիմ ազգի» (միլլեթի սադեթա) կոչմանը: Այսպես, Ժոան Հոսլիպը պնդում է, որ «ինչպես Աբդուլ Համիդը, այնպես էլ նրա անմիջական նախորդները հայերի նկատմամբ վարվում էին հանդուրժողականությամբ և արդարամտորեն»⁵:

¹ David Marshall Lang. Armenia. Cradle of civilization. London, 1970; Idem. The Armenians. A people in exile. London, 1981.

² Christopher J. Walker. Armenia. The Survival of a Nation. London, 1980.

³ Ibid., p. 47.

⁴ Joan Huslip. The Sultan. The life of Abdul Hamid II. London, 1973, p. 147.

«Իսկ հիմա,— շարունակում է հեղինակը,— այդ այսպես կոչված հավատարիմ ազգը, հրահրվելով ուսու գործակալների և ամերիկյան միսիոներական դպրոցների կողմից, պահանջում է անկախություն՝ Բեռլինում իրեն ներկայացնելով որպես հալածվող ժողովուրդ»⁹։ Զարգացնելով այս միտքը, հեղինակը ամբողջովին ժխտում է արևմտահայության ազգային ազատագրական շարժման ինքնարուխ բնույթը և օրյեկտիվ օրինաչափությունը, կրկնելով «խռովահույզ ոգին» դրսից ներդնելու վերաբերյալ հին կեղծիքները։ «Ամբողջ շարժումը,— պնդում է հեղինակը,— հեղափոխական պրոպագանդի հետևանք էր, որի համար սուլթանը նախատում էր ոչ միայն Եմրոպային, այլև Ամերիկային, այն միսիոներներին, որոնց նրա պապը՝ Մահմուդը մեծահոգե կերպով թույլատրել էր դպրոցներ ու քոլեջներ բացել կայսրության տարբեր մասերում»¹⁰։

Հենց դրա համար էր Արդուլ Համիդը նախատում Եմրոպային, մեղադրում նրան այն բանում, որ սովորաբար խաղաղասեր հայերին տյո՛ղ պրոպագանդը մղում էր հակամարտության իրենց բռնակալ քուրդ հարևանների դեմ ուռթի հանում զինված ելույթների, Փորձելով արգարացնել Արդուլ Համիդի շարագործությունները, հեղինակը վկայակոչում է այն կասկածամտությունն ու մշտական վախը, որոնք ուղեկցում էին սուլթանին. «Արդուլ Համիդը Հայկական հարցին մոտենում էր ոչ թե որպես նորմալ մարդ, այլ որպես մի անձնավորություն, որը վախի ազդեցության տակ խելագար է դարձել»¹¹։

Մյուս «մեղմացուցիչ» հանգամանքը հեղինակը համարում է Արդուլ Համիդի մոլեռանդ նվիրվածությունը մահմեդական գաղափարին, առանձնապես նրա պատասխանատվության զգացումը որպես խալիֆի՝ բոլոր մահմեդականների կրոնական առաջնորդի, որը պատասխանատու է ամեն մի մահմեդականի կյանքի համար։ Որպես ապացույց իր այս պնդման, հեղինակը բերում է հետևյալ օրինակը։ Երբ անգլիական դեսպանը փորձում է ուշադրություն հրավիրել Նայկական մի գյուղի արական սեռի ազգաբնակչության նկատմամբ թույլ տրված անարդարության վրա (գյուղի բոլոր տղամարդիկ խոշտանգվել էին և բանտ նետվել միայն այն բանի համար, որ սպանվել էր մի մահմեդ սկան), Արդուլ Համիդը նայել էր դեսպանի վրա սառը աչքերով և ասել. «Ինչո՞ւ դուր հասկանում եմ, չէ՞ որ մահմեդական է սպանվել»¹²։ Միևնույն ժամանակ ժ. Հոսլիպը բերում է օրինակներ, թե որքան հիվանդագին էր ընդունում Արդուլ Համիդը քրիստոնյաների օգտին ամեն մի միջամտություն։ Այսպիս, անգլիական թագուհի Վիկտորիայի փորձին՝ համիդյան ջարդերի ժամանակ միջամտելու հայերի օգտին, սուլթանը հայտարարել է, որ «ինքը ցավում է, որ նորին Մեծությունը և անգլիական ժողովուրդը այդքան վատ են տեղեկացված այն մասին, թե իրականում ինչ է տեղի ունեցել Հայաստանում»¹³։

Կարունակելով «կարմիր սուլթանի» վառաբանումը, Հոսլիպը, հենվելով մոլեռանդ թուրքասեր Ա. Վամբերիի կարծիքի վրա, գրում է, որ «Արդուլ Համիդը ապրել է նաև խղճի խայթի պահեր, երբ նա զղջացել է այն խիստ միջոցների համար, որ ինքը ստիպված է եղել կիրառել Սակայն սկզբից մինչև վերջ նա հավատացած է եղել, որ այդ միջոցառումներն անհրաժեշտ էին և որ Հայկական հարցը վերացնելու միակ ուղին հենց հայերի լիկվիդացումն է»¹⁴։

Գուրուգիտական գրականության մեջ հիմնականում արդեն տրված է Արդուլ Համիդ II-ի ջարդարարական քաղաքականության գնահատականը, և

⁹ Նույն տեղում, էջ 206։

¹⁰ Նույն տեղում։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 210։

¹² Նույն տեղում, էջ 219։

¹³ Նույն տեղում, էջ 220—221։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 222։

Ժ. Հոսիլիպի վերը բերված գովասանքները նրա հասցեին ամենևին բնորոշ չեն անգլիական պատմաբանների մեծամասնության համար: Ծիշտ հակառակը: Մի շարք հեղինակներ, որոնց մեջ աչքի են ընկնում Ք. Ուոքերը, փորձում են փաստագրական նոր նյութերի հիման վրա վեր հանել համիդյան ազգայնամուլ քաղաքականության այս կամ այն կողմը: Նշված պատմաբանը, հենվելով իր իսկ կողմից հայտնաբերված արխիվային նոր փաստաթղթերի վրա, ընդգծում է աբդուլհամիդյան պանիսլամիզմի և «Համիդիե» հեծելազորի դերը հայերի բնաջնջման գործում: Նրա կարծիքով, ձևականորեն դա արվում էր քրդերին կարգուկանոն ներարկելու և Թուրքիայի հզոր հարևանի՝ Ռուսաստանի դեմ պաշտպանական գիծը ուժեղացնելու, իսկ փաստորեն՝ հայերին ոչնչացնելու նպատակով: Նրա բերած փաստերից երևում է, օրինակ, որ 1892 թ. դեկտեմբերի կեսերին, կոստանդնուպոլսում բրիտանական կցորդի տվյալներով, գոյություն ունեն 33 «Համիդիե» գունդ՝ յուրաքանչյուրում 500 մարդ, իսկ 13 նոր գունդ կազմավորման ընթացքի մեջ էին¹¹:

«Համիդիե» հեծելազորի ստեղծումը,— եզրակացնում է հեղինակը,— «բաժանիր և տիրիր» օրենքի առավել նուրբ ու էֆեկտիվ նմուշներից մեկն էր...»¹²:

Վերլուծելով 1894 թ. Սասունի ջարդի պատճառները, հեղինակը, վկայակոչելով Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ու հյուպատոսական գործակալների գեկուցագրերը, վեր է հանում ջարդերի հետաքննության նպատակով 1895 թ. Մուշում ստեղծված քննչական հանձնաժողովի ալլեյլ գործարքները¹³: Այդ հանձնաժողովի նախագահը և անդամներն իրենք էին հուշում ջարդի անմիջական ականատեսներին, թե ինչ ասել և ինչպես ասել դատարանում: Շենիկ գյուղից Մուշ եկած մի հայ գեղջուկ դատարանում ասել էր, որ նա «ստիպված է այն ամենում, ինչ որ կատարվել է, մեղադրել քրդերին, բայց ոչ զինվորներին»¹⁴: Բայց եթե կոտորածների ականատեսները հանդես էին գալիս իշխանությունների կամ զորքերի դեմ ցուցմունքներով, նման դեպքերում հարցաքննությունը ընթանում էր անկանոն ձևով, այն հաշվով, ո՞ր նրանց բռնեն հակասությունների մեջ՝ մանրամասնելով¹⁵:

Սակայն չի կարելի համաձայնվել հեղինակի հետ, երբ նա, խոսելով հայկական ջարդերի արձագանքների մասին Նվրոպայում, պնդում է, որ իբր «Մեծ Բրիտանիան այժմ միակ տերությունն էր, որը պատրաստ էր դրական ու ռեալիստական քայլեր ձեռնարկել, և որպես պատճառաբանություն նա բերում է այն փաստը, որ այն ժամանակ Գերմանիան, Ավստրիան և Իտալիան կորցրել էին հետաքրքրությունը Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների նկատմամբ, իսկ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունն էլ գտնվում էր անդրդվելի արիստոկրատ-հետադիմական, իշխան լոբանով-Ռոստովսկու ձեռքում, որը վախենում էր, որ հայկական կոմիտեների գործողությունները կարող են տարածվել իր սեփական կայսրությունում¹⁶: Մինչդեռ ճշմարտությունն այն է, որ Բալտ մեծ տերությունները, առանց բացառության, հետապնդում էին իրենց սեփական շահը Օսմանյան կայսրությունում և եթե Անգլիան այդ շրջանում որոշ «հայանպաստ» ակցիաներ էր ձեռնարկում, ապա դա ամենևին էլ չի վկայում նրա անկեղծությունը: Հատկանշական է, որ ինքը՝ հեղինակը մատնանշում է, որ շնայած լորդ Սուբերիի միջամտությանը՝ սուլթանին գրած նրա նամակին, որտեղ ասվում էր, որ Թուրքական իշխանությունները և զորքերը խրախուսում էին ջարդարարեն-

¹¹ Chr. walker. Op. cit., p. 133—134.

¹² Նույն տեղում, էջ 134:

¹³ Նույն տեղում, էջ 147—148:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 148:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 148—149:

րին, «նամակների փոխանակման ընթացքում և դրանից հետո էլ քարգերը շարունակվում էին առանց դադարելու»¹⁷։

Անգլիական առանձին պատմաբաններ պանիսլամիզմի հետ մեկտեղ փորձում են վերլուծել հետադիմական մյուս հոսանքի՝ թուրքիզմի գաղափարական ակունքները։ Այսպես, Դեվիդ Քուշները «Թուրքական ազգայնականության վերելքը 1876—1908 թթ.» խորագրով իր գրքում նշում է, որ արդեն Արդուլ Համիդի շրջանում թուրքական մամուլի էջերում սկսել էր տարածվել Թուրքական Անատոլիայի կոնցեպցիան, և անհրաժեշտություն էր դարձել ընդգծել այն միտքը, որ Անատոլիան, բացի թուրքերից որևէ այլ ժողովրդի չի պատկանել։ Այդ գիծը տարվում էր հատկապես Արևելյան ճգնաժամից հետո, երբ Օսմանյան կայսրությունը Բալկաններում զգալի տարածքներ կորցրեց¹⁸։

«Նոր «Թերջումանը հաքիքաթ» թերթը մեկնաբանում էր նոր Հայաստանի դադարափուրը, — գրում է հեղինակը, — նա ընդգծում էր Անատոլիայի բնակչության բաղադրատարր կազմը, նշելով միաժամանակ, որ ճիշտ է, երբեմնի այդ երկրամասը իր մեջ ընդգրկում էր հայկական մի պետություն, սակայն այդ խմաստով նա միաժամանակ բազա էր հանդիսանում մի շարք այլ ժողովուրդների ու պետությունների համար»¹⁹։ Հեղինակը եզրակացնում է, որ 1930-ական թթ. ստեղծված թուրք պաշտոնական պատմական կոնցեպցիան ընդգծում էր թուրք ժողովրդի հնագույն արմատները Անատոլիայում, թուրքական ցեղի մեջ ներառելով այնպիսի ժողովուրդների, ինչպես խեթերը։ Միևնույն պատճառով էր, — ավարտում է իր միտքը հեղինակը, — հասնել այն բանին, որ թուրքերը Անատոլիան դիտեն որպես անվիճելի թուրքական վաթան»²⁰։

Իսկ Ք. Ուոքերը, համեմատելով պանթուրքիզմը և ռասիզմը, գալիս է այն եզրակացության, որ զույգ այդ տեսություններն էլ պաշտպանում են բարձրագույն ուսսայի հասկացությունը և հանդես են գալիս այդ ուսսային չպատկանող բոլոր անձանց ոչնչացնելու պահանջով²¹։

1915 թ. դեպքերը քննելիս մի քանի անգլիական պատմաբաններ շրջանառության մեջ են դնում Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության չհրապարակված փաստաթղթերը։ Պրոֆեսոր Լենգը, անդրադառնալով արևմտահայ ազգաբնակչության տեղահանությանը, մատնանշում է, որ դրան նախորդել էին թուրքական բանակ զորակոչված հայ տղամարդկանց զինաթափումն ու տմարդի ոչնչացումը։ Սակայն, դրում է հեղինակը, «առավել փոքր թվերի պատճառով էր քաղաքացիական հայ ազգաբնակչությանը վիճակված ճակատագրի։ Երևիսաները բռնի կերպով խլվել էին իրենց ընտանիքներից և ուղարկվել «տորանոցներ», որոնք ըստ էության գետնի մեջ փորված փոսեր էին, ուր ողջ-ողջ նետում էին մանուկներին։ Կանանց ու ծերունիներին հավաքում էին քարավաններում, ստիպելով ոտքով քայլել հարյուրավոր մղոններ Հայկաի և Սիրիայում կազմակերպված համակենտրոնացման կետերի ուղղությամբ։ Ճանապարհին նրանց սպասում էին մարդասպանները, որոնց կառավարությունը ձեռքի ազատություն էր տվել... մոտ մեկ և կես միլիոն արևմտահայ ֆիզիկապես ոչնչացվեց ընդհանուր երեք միլիոնից, որ ապրում էր Թուրքիայում պատերազմից առաջ»²²։

«Անկարելի է ժխտել, — եզրակացնում է հեղինակը, — որ բնաջնջումը կանխապես ծրագրված էր և իրականացված երիտթուրքական խունտայի հրամանով։ Թալուաթ փաշայի գաղտնի հրահանգները հայտնաբերվել էին կենտրոնական ու գավառական գրասենյակներում առաջին համաշխարհային

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 160։

¹⁸ David Kushner. The Rise of Turkish Nationalism. 1878—1909. London, 1977. p. 51—52.

¹⁹ Նույն տեղում։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 101։

²¹ Ch r. Walker. Op. cit., p. 191.

²² D. M. Lang. Armenia..., p. 288—289.

պատերազմից հետո: Նրանցում տրվում էին ամենաստույգ ու մանրամասն հրամաններ բոլոր հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ: Այդ փաստաթղթերում, իհարկե, օգտագործվում էին այնպիսի այլաբանություններ, ինչպես «բնակչության տեղափոխում», «անձնակազմի վերադասավորում» և այլն, ինչպես դա արվում էր հիտլերյան ռեժիմի պայմաններում՝ հրեաներին ոչնչացնելու ժամանակ²³:

Համառոտակի շարադրելով հայերի ցեղասպանության պատմությունը Բրայսի, Թոյնբի, Լեպսիուսի, Ռաֆայել դը Նոգալեսի և այլ հեղինակների մեջբերված փաստերի հիման վրա, պրոֆեսոր Լենգը գալիս է հետևյալ եզրակացության. «Ջանգվածային սպանությունների կամպանիան մեծ չափով գործնական հետևանքն էր բացահայտ ցեղապաշտ գաղափարախոսության, որը երիտթուրքական կառավարողները իրենց զենքն էին դարձրել պատերազմի տարիներին: Այդ խունտայի անդամները և նրանց ռասիստական քաղաքականությունը,— գրում է հեղինակը,— արժանացել էին Ադուլֆ Հիտլերի հիացմունքին, շնայած նրա վերջնական ստորացուցիչ պարտությունը»²⁴: Հեղինակը նշում է, որ մահվան դատապարտված (հեռակա կարգով) թուրք հանցագործ ղեկավարներից չորսը՝ էնվերը, Թալաթը, Ջեմալը և դոկտոր Նազիմը կարողացան խույս տալ արդարադատությունից²⁵:

Ք. Ուոքերը իր առջև խնդիր է դնում պարզաբանելու, թե հայերի դեմ ձեռնարկված գործողությունները ե՞րբ են առաջին անգամ իրականացվել: Հենվելով Թուրքիայի ռազմական մինիստրության պատմության բաժնի պետ Ազիզ Սալիհի հոգովածի վրա, որը տպագրվել էր «Բուռն» թերթում 1935 թ., հեղինակը գրում է, որ պատերազմը սկսվելուց հետո հայկական գյուղերի վրա հարձակվելու հրամանները առաջին անգամ տրվել են 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ից մինչև նոյեմբերի 5-ը ընկած ժամանակամիջոցում: Ինչպես նշում էր Սալիհը, դոկտոր Բեհանդդին Շաքիրը արդեն 1914 թ. դեկտեմբերի սկզբին գտնվում էր օսմանյան 34-րդ դիվիզիայի շտաբում՝ Մուշ քաղաքում: Հեղինակը եզրակացնում է. «Կուսակցական գլխավոր գաղափարախոսի և քաղաքացիական անձնավորության ներկայությունը բանակային կենտրոնատեղիում դժվարություն է հարուցում պատկերացնելու, որ Փարիզում իր կրթությունը ստացած այդ բժիշկն ու մտավորականը եղել է ջարդի գլխավոր կազմակերպիչը»²⁶:

Սակայն, հեղինակի կարծիքով, վերջնական որոշումը կայացվել է 1915 թ. փետրվարի կեսին: «Դրանից հետո տեղի ունեցած դեպքերից, որոնք մանրակրկիտ հաստատված էին փաստաթղթերով, մենք կարող ենք եզրակացնել,— գրում է հեղինակը,— թե ինչ միջոցառումներ էին դրանք. պարզապես Հայաստանում օսմանյան հայերի բնաջնջումը: Նման որոշումը բնականաբար բխում էր 1910 թ. հետո իր զարգացումն ապրած թուրքական բասիզմից: Թուրքական նացիոնալիզմը և դրան գումարած պանթուրքիզմի ամբիցիաները՝ «Թուրքիան դեմքով դեպի Արևելք», նշանակում էր, որ Հայաստանը պետք է մաքրվի հայերից. պատերազմը նպաստավոր հնարավորություն էր ընձեռում երիտթուրքերին՝ գործել անպատիժ կերպով»²⁷: Զուգահեռ անցկացնելով 1895 և 1915 թթ. ջարդերի միջև, հեղինակը գրում է. «Պատասխանը պիտի կայանա նրանում, որ 1915—1916 թթ. գաղափարական մոլեռանդությունը և ծայրահեղ դաժանությունը, որը չէր մեղմացվել կրոնական որևէ արգելքներով, ծառայում էին սպանությունները ընդարձակելու ագրեսիվ վճռականությունը: Արդուլ Համիդը փորձեց իր կայսրությունը պահել իրեն ծանոթ պարզ եղանակով, որը նրա նախորդները հաճախ էին օգտագործում: Երիտթուրքերը, ընդհակառակը, ներծծված էին ռասայական գիտակցությամբ,

²³ Նույն տեղում, էջ 289:

²⁴ D. M. Lang. The Armenians..., p. 1.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 38:

²⁶ Chr. Walker. Op. cit., p. 200.

²⁷ Նույն տեղում:

որը XX դարի գիտակցություն էր իր դաժանությամբ և այն բանով, որ բացառում էր բոլոր այլ նկատառումները»²⁸։ Հենց դա, հեղինակի կարծիքով, միանգամայն օգտագործելի է դարձնում գենոցիդ բառը, թեև այդ տերմինը մինչև 1944 թ. չէր հայտնագործվել։

«Երիտթուրքերը,— շարունակում է հեղինակը,— կանխամտածված փորձ արեցին լինալնջելու բոլոր հայերին Թուրքահայաստանում և Կենտրոնական Անատոլիայում... Հայերի գենոցիդը 1915 թ. հիրավի XX դարի երևույթ է ուսիզմի ու ոացիոնալիզմի իր խառնուրդով...»²⁹։

Թալուսթ փաշայի հեռագրերի կապակցությամբ հեղինակը «զարմանալի» է համարում այն տեսակետը, որ հայտնել են ամերիկյան պատմաբաններ Ստենֆորդ և Էդլի Կուրալ Շոու ամուսինները, այն է. «Բանակին տրվել է ին հատուկ հրահանգներ հայերին պաշտպանել բոլորների հարձակումներից և նրանց տալ բավարար քանակությամբ մթերք ճանապարհին և ինակությամբ դնել կարիքները բավարարելու համար։ Օսմանյան զինվորական ղեկավարները զգուշացվել էին, որ իրենք պարտավոր են որոշակիորեն հասկացնել տալ, որ ոչ քրդերը, ոչ էլ ուրիշ մահմեդականներ չեն կարող իրադրությունն օգտագործել վրեժխնդրության նպատակով՝ ի դիմաց երկարամյա հայկական տեղորոշմի։ Հայերը պետք է պաշտպանվեն և հոգատարությամբ շրջապատվեն այնքան ժամանակ, մինչև որ նրանք կվերադառնան իրենց տները պատերազմից հետո»³⁰։

«Ի պաշտպանություն իրենց այս անմիտ պնդումների,— գրում է Ուոքերը,— հեղինակները վկայակոչում են թուրքական պաշտոնական աղբյուրները»։ Իսկ թե ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում թուրքական վիճակագրությունը և ուսադուսական աղբյուրները, Ուոքերն պարզաբանում է Չարլզ Էլիոտի «Թուրքիայի նվաճումը» վերնագրով գրքից բերված մի մեջբերումով. «Յթե որևէ մեկը որպես հիմք ընդունի օրենքները, վիճակագրությունը և բյուջեն այն տեսքով, ինչպես որ նրանք հրապարակվել են, ապա հեշտ է ապացուցել, որ Օսմանյան կայսրությունը իրեն հավասարը չունեցող ծաղկուն մի պետություն է։ Կյանքն ու սեփականությունը պաշտպանված են, բոլորն օգտարյուն են կատարյալ ազատությունից ու հանդուրժողականությունից, հարկերն աննշան են, բայց նրա լայն է, առնետուր՝ բարգավաճող։ Եվ նրանք, ովքեր անձամբ լուր չեն ծանոթ թուրքիային, կարող են նման գնահատականներին նայել կասկածանքով և համարել դրանք խիստ կերպով գունազարդված, սակայն նրանց դժվար է պատկերացնել, որ ողջ այս պաշտոնական դրամատիկությունը յաջարձակ ֆիկցիա է և գործնական նպատակներով այն արժանի չէ ոչ մի ուղադրության»³¹։ Դառնալով հայերի ընդհանուր զոհերի թվին, հեղինակը տվյալներ է բերում «Գերմանիան ու Հայաստանը» փաստաթղթերի հատման ժողովածուից՝ մեկ միլիոն սպանված, որոնցից կեսը կանայք ու երեխաներ, ողջ մնացած 600 հազար հայերից 200 հազարը իսլամացված։ Այնուհետև ասվում է, որ Անդրկովկաս թուրքական ներխուժման շրջանում՝ 1918 թ. մայիս-սեպտեմբերին զոհվել են 50—100 հազար հայեր, իսկ 250 հազար հոգի էլ 1919—1922 թթ. ընթացքում, երբ վերադարձ հայերը վերադարձան իրենց օջախները³²։

Անգլիական մյուս պատմաբանները 1915 թ. դեպքերը քննում են հարևանցիորեն և առանց նոր արխիվային փաստաթղթեր ընդգրկելու։ Այսպես, պրոֆեսոր Մ. Անդերսոնը, որը Հայկական հարցը դիտում է նրա պատմական դարձագրման մեջ՝ Արևելյան հարցի հետ սերտ առնչությամբ, այս դեպքում սահմանափակվում է սոսկ հիշատակումով այն մասին, որ 1915—1916 թթ. թուրքերի կողմից կազմակերպված նոր ջարդերի ու տեղահանությունների հե-

28 Նույն տեղում, էջ 236—237։

29 Նույն տեղում, էջ 237։

30 Նույն տեղում, էջ 202։

31 Նույն տեղում։

32 Նույն տեղում, էջ 230։

տեանքով ոչնչացվել է Փոքր Ասիայի հայ ազգաբնակչության մեծ մասը³³։

Մի այլ հեղինակ՝ լորդ Քինոսը նույնպես ճիշտ է գնահատում երիտթուրքերի վարքագիծը, թեև բացահայտորեն նվազեցնում է զոհված հայերի թիվը։ Հեղինակը նշում է, որ Գալիպոլիում անգլիական զորքերի կրած անհաջողությունը երիտթուրքական եռյակին հնարավորություն ընձեռեց, չվախենալով արտաքին միջամտությունից, հետևելու նախապես մշակված քաղաքականությանը՝ հայ ազգի վերջնական լիկվիդացիային։ «Նրա մոտիկությունը ուսներին կամ կովկասյան ճակատին,— գրում է Քինոսը, հարմար առիթ հանդիսացավ հալածանքների համար այնպիսի մասշտաբներով, որոնք մեծապես գերազանցում էին Աբդուլ Համիդի գազանությունները, և դա արվեց մեկ միլիոն հայերի տեղահանության միջոցով, որոնց կեսը զոհվեց»³⁴։

Պետք է առանձնահատուկ նշել Թուրքիայի մասնագետ, լրագրող և պատմաբան Էնդրյու Մանգոյի գործերը։ Թուրքիային նվիրված իր գրքում նա լուրջաբար է մատնում 1915 թ. դեպքերը, իսկ 1982 թ. տպագրված «Հասկանալ Թուրքիային» վերնագիրը կրող իր հոդվածում նա քննադատում է թուրք և արևմտյան հեղինակներին այն բանի համար, որ նրանք քննադատորեն չեն օգտագործում թուրք պաշտոնական վիճակագրությունը³⁵։ Այդ կապակցությամբ նա հատկապես անդրադառնում է վերը նշված Շոու մոնսիոնների գրքին. մատնանշելով, որ «օսմանյան և ավելի ուշ շրջանի թուրքական օրենքներին և հրամանագրերին պետք է մոտենալ անվստահությամբ, մի բան, որ արված չէ Շոուի աշխատության մեջ»³⁶։

Սակայն իր մեկ այլ հոդվածում՝ «Հիշելով փոքրամասնություններին», է. Մանգոն, ամեն կերպ փառաբանելով իսլամական հանդուրժողությունը, բացահայտորեն պաշտպանում է սուլթանական և երիտթուրքական քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ։ Անդրադառնալով 1915 թ. դեպքերին, նա չափազանցված է համարում մեկ և կես միլիոն զոհված հայերի թիվը, որը բերվում է ամերիկյան հեղինակներ Գևորգ Բարդակչյանի և Հակոբ Բարսումյանի կողմից³⁷։ Նրա համար առավել ստույգ են ամերիկյան պրոֆեսոր Զ. Մարարթի տվյալները. 1912 թ. Անատոլիայում բնակվել է 1.465.000 հայ, տասը տարի հետո փրկվածների թիվը կազմել է 881 հազար։ Այս թվերի հիման վրա հեղինակը եզրակացնում է, որ զոհերի թիվը «տարբեր պատճառներից կազմել է ընդամենը 584 հազար»³⁸։ Հեղինակը փաստորեն պաշտպանության տակ է առնում երիտթուրքական ղեկավարությանը, մեջբերելով թուրք դիվանագետ Բ. Գյուրունի այն խոսքերը, թե իբր «հայերի սպանությունները չէին կատարվում կառավարության հրամանով»³⁹։ Նա արդարացնում է նաև հայկական ջարդերը այն հիման վրա, որ օսմանյան կառավարությունը, երկյուղ կրելով նրանց համընդհանուր ապստամբությունից, լուրջ հիմք է ունեցել հայերին տեղահանելու համար, կրկնելով, այդպիսով, թուրք պաշտոնական տեսակետը⁴⁰։

Վերջերս Էնդրյու Մանգոն հանդես եկավ «Փոքրամասնություններ և մեծամասնություններ» պատմագրական բնույթի հոդվածով, որտեղ նա անդրա-

³³ M. S. Anderson. The Eastern Question 1774—1923. A Study in International relations. London, 1966. p. 253.

³⁴ Lord Kinross. The Ottoman centuries. London, 1977. p. 607.

³⁵ Andrew Mango. Understanding Turkey.—Middle Eastern Studies. London. April 1982, № 2, p. 196.

³⁶ Նույն տեղում, էջ 197։

³⁷ Andrew Mango. Remembering the Minorities.—Middle Eastern Studies. vol. 21, October 1985, № 4, p. 127.

³⁸ Նույն տեղում։

³⁹ Նույն տեղում, էջ 128։

⁴⁰ Նույն տեղում։

դառնում է 1980-ական թթ. արտասահմանի տարբեր երկրներում (հիմնականում Անգլիայում ու ԱՄՆ-ում) լույս տեսած հայազգի պատմաբանների գրքերին ու հոդվածներին: Չնայած առանձին ճիշտ դատողություններին, հոգվածը հիմնականում անաչառ չէ, գրված է թուրքապաշտ կողմնորոշումով: Այսպես, խոսելով ամերիկացի պատմաբան և փիլիսոփա Վահագն Դադրյանի աշխատությունների մասին, է. Մանգոն կասկածի տակ է առնում 1919 թ. Կ. Պոլսում կազմակերպված երիտթուրքական պարագլուխների դատավարությունը, մասնավորապես մեղադրական ակտը, գրելով, թե պարտադիր չէ, որ այն ակնհայտորեն ճիշտ լինի, որ իբր այդ դատավարությունը կազմակերպվել է մեղադրյալների քաղաքական հակառակորդների կողմից: Փաստորեն հեղինակն այստեղ պաշտպանության տակ է առնում հայկական ցեղասպանության հիմնական մեղավորներին՝ Թալաթ, Էնվեր, Նազըմ, Բեհադին Շաքիր և այլ հանցագործներին՝ վիճարկելով նրանց նկատմամբ կայացված մահապաշտոնը, որից հետո հեղինակը «մեծահոգորեն» ընդունում է, որ «մեծ թվով հայեր սպանվել են»: Անդրադառնալով, սակայն, ղոհվածների թվին, հեղինակը նորից վկայակոչում է վերը նշված Զ. Մաքարթին, ըստ որի 1912—1922 թթ. «բոլոր պատճառներով» մահացել են մոտ 600 000 հայեր՝ Անատոլիայի հայ ազգաբնակչության 40 տոկոսը⁴¹, ճիշտ է նաև, գրում է նա, որ այդ նույն ժամանակաշրջանում մահացել են 2,5 միլիոն անատոլիական մահմեդականներ, և որ հենց հայ հեղափոխականներն են ներգրավել թաղարական տեղորոշման Անատոլիայում⁴²:

Հայերի ցեղասպանության արդարացման փորձ է նաև հեղինակի այն պնդումը, թե իբր «հայկական ավերիչ շարժումը գոյություն ուներ տեղահանություններից առաջ»⁴³, ինչպես տեսնում ենք, հեղինակն այստեղ կրկնում է թուրքական պաշտոնական տեսակետը հայերի բռնի տեղահանության բռնադրության ուժանակների մասին:

Անտիոքիական հեղինակները քննում են նաև 1915 թ. հայկական ողբերգության մեջ մեծ տերությունների պատասխանատվության հարցը: Պրոֆեսոր Լևնդր, խոսելով այդ հանցագործությանը դաշնակից տերությունների մեղաակցության մասին, գտնում է, որ Գերմանիայի թողալովությունը այս հարցում վիճարկելի է: Հեղինակն ի նկատի ունի այն փաստը, որ գերմանական առանձին սողաններ և հյուպատոսական ներկայացուցիչներ բողոքել են և փորձել փրկել դատապարտվածների գոնե մի մասին, սակայն նրանց շանքերը ցրտի էին հավասարեցվել դեսպան Վանդենհայմի, գեներալ Լիման Ֆոն Սանդերսի և Բեռլինի կառավարության կողմից⁴⁴: Միաժամանակ հեղինակը մատնանշում է, որ գերմանական մամուլում ջարդերի մասին պարունակվող ինֆորմացիան չեղոքացվում էր գրաքննության կողմից, թեև հումանիստ Լեպսիուսը և արևելագետ Մարկվարտը հրաժարվում էին լռել⁴⁵: Բ. Ութբերը անդրադառնալով գենոցիդի համար պատասխանատվության հարցին, փաստորեն խուսափում է իր կառավարության մեղքի չափը որոշելուց: Այդ հարցը շոշափում է Զոգլեֆ Հելլերը «Բրիտանիան և Հայկական հարցը 1912—1914 թթ.» հոդվածում, որտեղ նա փորձում է վերանայել Անգլիայի դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Հեղինակը փաստորեն արդարացնում է իր կառավարության քաղաքականությունը, գտնելով, որ այն հիմնված էր «ռեալպոլիտիկի» սկզբունքների վրա:

«Իր վարքագծով, — գրում է հեղինակը, — նա (Անգլիան — Ռ. Ս.) կիսում է պատասխանատվությունը 1915—1916 թթ. դեպքերի համար: Վերջնական

⁴¹ Andrew Mango, Minorities and Majorities.—Middle Eastern Studies, vol. 23, October 1987, № 4, p. 519.

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ D. M. Lang. Armenia..., p. 289.

⁴⁵ Նույն տեղում:

ողբերգությունը, սակայն, չէր կարող ժամանակին կանխատեսվել բրիտանական որևէ պետական գործչի կամ դիվանագետի կողմից»⁴⁶:

Անգլիական մի քանի հեղինակներ անդրադառնում են առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մասնավորապես հայկական ջարդերից հետո. հայ ժողովրդի համար Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակին: Ք. Ուոլբերը, նկարագրելով Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակը, նշում է հետևյալը. «Թուրքերը լավ հասկացան այն երկրներում, որի առջև կանգնած էր Անդրկովկասը, և գիտեին իրենց շանսը՝ վերջնականապես անջատել Անդրկովկասը Ռուսաստանից (արագացնելով նրա դիվանագիտական ճանաչումը) և երբ որ Անդրկովկասը կըզդառնա անկախ, հրաժարվել իրենց այն խոստումներից, որ նրանք տվել էին՝ վերջինիս անկախության մղելու նպատակով: Եվ այդ դեպքում անցնել սահմանը և շարժվել դեպի արևելք, դեպի Թուրքեստան, Բուխարա և այլն: Պետք է թուրքերի ճանապարհին, սակայն, մատնանշում է հեղինակը, կանգնեց հայ ժողովուրդը, որը նրանց հակահարված տվեց Սարդարապատում 1918 թ. մայիսի 22—26-ին: Հեղինակը ըստ արժանվույն է գնահատում հայկական բանակի այդ հաղթանակը՝ Հայաստանի և հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի համար. «Հայերի համար ամենասուր ալդ ճգնաժամի պահին նրանք. առաջին անգամ Երզնկայի տխուր էվակուացիայից հետո, խաբուլեցի թուրքերին և կասեցրին նրանց առաջխաղացումը, հասան հաջողության և ետ շարժեցին նրանց: Բավական է, որ հայերը անհաջողություն կրեին, և Հայաստան բաժր, միանգամայն հավանական է, կարող էր սոսկ հին աշխարհագրական տերմին մնալ, ինչպես Կապադովկիան»⁴⁷:

Պրոֆեսոր Դ. Լենգը նույնպես ընդգծում է Սարդարապատի տակ հայ ժողովրդի տարած հաղթանակի նշանակությունը: Նա հիշատակում է նաև Թուրքական երկրորդ, այս անգամ քեմալական, ագրեսիայի մասին, որն ավարտվեց Հայաստանից Կարսի մարզի բռնագրավումով⁴⁸:

Այս հարցը շոշափում է նաև լորդ Քինոսը Քեմալ Աթաթյուրքին նվիրված իր մենագրության մեջ: Հեղինակի կողմից բերված փաստերը հաստատում են այն կարծիքը, որ քեմալականները երիտթուրքերի նման վճռակա՝ նորեն հանդես էին գալիս Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների, հատկապես հայերի, ազգային ինքնորոշման դեմ: Հեղինակը նշում է, որ Մ. Քեմալը հարձակվում էր մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշայի վրա այն բանի համար, որ նա համաձայնվել էր հայկական ինքնավարության սկզբունքին: Լուսաբանելով, սակայն, 1920 թ. քեմալական արշավանքի հետ կապված դեպքերը, լորդ Քինոսը անճշտություն է թույլ տալիս գրելով, թե իբր Քեմալը որոշում կայացրեց հարված հասցնել Հայաստանին 1920 թ. օգոստոսին Մոսկվայում կայացած խորհրդա-թուրքական բանակցություններից հետո: Մինչդեռ հայտնի է, որ տակավին 1920 թ. ապրիլի 24-ին Մ. Քեմալը հայտարարեց Թուրքիայի Ազգային ժողովում, որ Թուրքիայի նոր սահմանները իրենց մեջ պիտի ընդգրկեն Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը⁴⁹: Եվ փաստորեն այդ ժամանակից սկսած թուրքական զորքերը, հենց Մուստաֆա Քեմալի կարգադրությամբ, սկսեցին նախապատրաստվել Հայաստանի Հանրապետության դեմ հարձակմանը՝ հայկական պետականությանը վերջ դնելու նպատակով, ինչի մասին բացահայտորեն գրում են ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ու նախկին ռազմական գործիչները:

⁴⁶ Joseph Heller. Britain and the Armenian Question 1912—1914. A study in Realpolitik.—Middle Eastern Studies, 1980, № 16, p. 22.

⁴⁷ Chr. Walker. Op. cit., p. 246—247.

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 254—255:

⁴⁹ D. M. Lang. The Armenians..., p. 38.

⁵⁰ Lord Kinross. Op. cit., p. 169.

⁵¹ Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления. М., 1966, с. 47.

Անգլիական պատմաբաններից միայն Ք. Ուոքերըն է տեղ հատկացնում կիլիկիա-Հայերի աղատագրական պայքարի լուսարանմանը կիլիկիայի ֆրանսիական գրավման շրջանում՝ 1919—1921 թթ.։ Ընդ որում, հասառոտակի շարադրելով հայերի հերոսական ինքնապաշտպանությունը Հաճընում, Մարաշում, Ջեյթունում և այլ քաղաքներում, հեղինակը շրջանառության մեջ է դնում մի շարք նոր փաստաթղթեր, նա անաչառ է ինչպես թուրքական, այնպես էլ ֆրանսիական քաղաքականության գնահատման հարցում։ Հիմնավոր և համոզիչ է հեղինակի այն եզրակացությունը, որ 1915 թ. գեոցիդից փրկված Հայերը ոչ թե կասավոր, այլ ստիպված լքեցին իրենց հարազատ վայրերը և հեռացան կիլիկիայից։ «Հայերը հասկացան ֆրանսիական քաղաքականության ուղղությունը, — գրում է հեղինակը, — և եկան այն եզրակացության, որ իրենց համար միակ երկրնարանքը երկրից հեռանալն է։ Թուրքերը, ղապնալով դրության տերը, սի բանի ոչինչ չարժեցող հավաստիացումներ տվեցին նրանց, ովքեր մտածում էին մնալու մասին, սակայն վերջնական արդյունքը բոլորի համար մնում էր նույնը. տագնապ, կեղեքում և գույքի բռնագրավում, և այդ բոլորն ամրացված սառն ու անսարդկալի բուրդով տրվում ... Բացի ֆրանսիացիների ղավաճանությունից, — շարունակում է հեղինակը, — կային նաև այլ գործոններ, որոնք սահպեցին հայերին գնալ, դրանց մեջ առաջին հերթին թուրքական անգույթ ռասիզմը»⁵²։

Ամփոփելով մեր խոսքը 1960—80-ական թթ. Անգլիայում լույս տեսած հայկական թեմատիկայով աշխատությունների մասին, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի և հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության հիմնական, սկզբունքային հարցերը, մասնավորապես 1915-ի եղեռնը, անգլիական հեղինակների կողմից մեկնարանվում են գիտական սնաչառությամբ, պատմականության դիրքերից, և միայն առանձին հեղինակների գործերում է, որ առկա են աչառու, միառումնավոր մոտեցում, չհիմնավորված պնդումներ ու եզրակացություններ։

ГЕНОЦИД АРМЯН В ТРУДАХ АНГЛИЙСКИХ ИСТОРИКОВ

Доктор ист. наук Р. Г. СААКЯН

Резюме

В 1960—1980-е гг. в Англии был издан ряд исторических работ и научных статей, полностью или частично посвященных новой истории Армении. Значительное место в них отведено событиям 1915 г. Большинство авторов придерживается того мнения, что проводимая младотурецкой кликой антиармянская политика была пропитана «расовым сознанием», и поэтому она должна определяться как политика геноцида, хотя этот термин был введен лишь в 1944 г. Целью этой политики было путем депортации и резни ликвидировать армянское население как в самой Западной Армении, так и в Центральной Анатолии и Киликии, и таким образом окончательно решить Армянский вопрос.

⁵² Chr. Walker. Op. cit., p. 302.